

Др Сима Аврамовић

редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ – 175 ГОДИНА ПОСЛЕ*

У раду се указује на неке дилеме и стереотипе везане за Сретењски устав из 1835. године, који су се дубоко усадили у српској литератури и свести. Аутор сматра да их је потребно преиспитати и нуди један број аргумената као основ и подстрек за даља истраживања. Он износи неке елементе у корист схватања да сретењски акт треба третирати као први српски устав, да Сретењски устав није наметнут кнезу Милошу Милетином буном, већ да га је он искрено желео и знатно раније започео његово припремање, као и да је желео да Устав спасе, а не да је једва дочекао негативну реакцију великих сила, због чега је морао да га суспендује после само шест недеља. Потом процењује да се Милош при одлуци о доношењу Устава није руководио искључиво личним мотивима, већ да га је сматрао важним инструментом за установљавање српске државне самосталности. Надаље, преиспитује стереотип о Димитрију Давидовићу као одлучујућем творцу Сретењског устава, као и о француском утицају на његово доношење. Коначно, критикује мишљење о безначајности права за формирање националне свести код Срба и указује на велики законодавни замах тридесетих година XIX века ношен управо том свеићу, који је поред Сретењског устава изнедрио и Српски грађански законик 1844. године. На основу свега закључује да пред младим истраживачима још увек постоје широки неистражени простори, поготово у погледу утицаја страних правних система на доношење Сретењског устава.

Кључне речи: *Уставност у Србији. – Утицај европске уставности XIX века. – Кнез Милош. – Димитрије Давидовић. – Правни трансплантни.*

1. УВОД

Мада је прошло 175 година од доношења акта који се традиционално назива првим српским уставом, још увек не постоји пот-

* Предложак за овај рад представља беседа коју је аутор био позван да саопшти на Свечаној седници Матице српске поводом 184-годишњице оснивања Матице и 175-годишњице доношења Сретењског устава. Свечана седница је одржана 16. фебруара 2010. године у Новом Саду. Вид. С. Аврамовић, „Беседа о Сретењском уставу“, *Летопис Матице српске*, год. 186, књ. 485, 4/2010, 651–660.

пуна доктринарна сагласност у погледу његовог карактера. Иако ово питање више лази у домен теорије права и одређује га стара дилема о „уставности првог устава“, остало је доста тема које непосредно чине област правне историје, а које још увек нису добиле коначне одговоре, док се о некима од њих усталио низ стереотипа. Због тога се чини да је потребно, поготово поводом једне овако значајне годишњице на којој би позавидели многи народи у окружењу, сачинити пресек истраживања, а поготово резиме неких неразрешених дилема. Иако би се на први поглед могло учинити да је после Бартоломеа Куниберта, Нила Попова, Димитрија Матића, Милана Ђ. Милићевића, Милована Миловановића, Михајла Гавриловића, Слободана Јовановића, Јаше Продановића¹ или генерације талентованих писаца из друге половине XX века, после квалитетног Зборника радова посвећеног 150-годишњици Сретењског устава² и многих других вредних прилога посвећених овом правном тексту речено скоро све што се о њему могло рећи, изгледа да ипак није тако. Поготово уколико се, што је жељени циљ овога рада, ставе под лупу нека преовлађујућа мишљења и уколико се сугеришу нешто другачији одговори од оних који су до сада доминирали у нашој науци. Наравно, с намером да се овде тек нагосте извесни аргументи и укаже на могуће правце даљих истраживања Сретењског устава, која као да су замрла у последње две деценије.³

Наравно, на првом месту стоји дилема да ли је Сретењски устав заиста први прави српски устав. Одговори се крећу од оних који под првим српским уставима подразумевају већ Уставне акте из 1808. и 1811. године (од Ст. Новаковића до Р. Љушића), преко оних који истичу формалноправне и материјалноправне недостат-

¹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, I-II, Београд (1901) 1988; Д. Матић, *Јавно право Књажевства Србије*, Београд 1851; Н. Попов, *Србија и Русија*, I-II, Београд 1870; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Споменик СКА XXI, Београд 1893, 3–33; М. Миловановић, „Уставност Србијина“, *Српски књижевни гласник*, књ. 18, св. 11, Београд 1907; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, Београд 1912; исти, „Суспендовање првога српског устава, фебруар-март 1835. године“, *Из нове српске историје*, Београд 1926, 190–209; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933; исти, „Кнез Милош“, *Из наше историје и књижевности*, Београд 1931; исти, „Наше уставно питање и XIX веку“, *Политичке и правне расправе I*, Београд 1932; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936; исти, *Историја политичких странака*, Београд 1947.

² *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985 (даље: *150 година*).

³ Једини значајни издавачки подухват у последње време је репрезентативно фототипско издање Архива Србије *Устав Књажевства Србије*, Београд 2004, са два корисна пропратна текста: Р. Љушић, „Србија 1835. године, Последња година Српске револуције“, 67–71 и Д. Поповић, „Сретењски устав – оруђе владавине и весник слободе“, 73–78.

ке (у погледу пуне суверености уставотворне власти), због којих се сртењски документ у строгом теоријскоправном смислу не би могао квалификовати као устав (Р. Марковић), до оних који сматрају да је први документ који заслужује епитет првог српског устава тзв. Преображенски устав, тј. три „уставна закона“ кнеза Михаила из 1861. године (М. Павловић).⁴

Остављајући по страни расправу о легитимитету и легалитету прве уставотворне власти, што је у основи теоријскоправна тема, коју је тако надахнуто разрадио Келзен кроз идеју пранорме (основне норме),⁵ овде ћемо само набројати неколико момената који би се могли имати у виду када се расправља ово претходно питање из правноисторијског угла. Уз све аргументе који се с правом могу наводити у корист тезе да сртењски акт ипак није устав, јер Србија у време његовог доношења још увек није била суверена и независна држава, на другој страни би се у најкраћем могло навести тек нешто назнака које сугеришу другачији закључак.

Он је и по својој форми, а и по садржини, несумњиво имао све особине које су одликовале немногбројне уставе у првој половини XIX века, уколико су уопште постојали у појединим држава. Историјски приступ подразумева да се, приликом класификовања неког феномена на њега не примењују стриктно критеријуми каснијих времена (али, ни да се у давним појавама, на прилично натегнут начин, препознају каснији правни концепти, што је друга крајност⁶). С обзиром на то, правни историчар може имати нешто флексибилнији

⁴ С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена, студија о постању и развоју врховне и средишње власти у Србији 1805–1811*, Београд 1907; Р. Љушић, *150 година*, 211; Р. Марковић, „Примена начела уставности и законитости у Сртењском уставу“, *150 година*, 109; исти, „Сртењски устав, поводом сто педесет година од његовог доношења“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/1985, 149–160; М. Павловић, *Преображенски устав, први српски устав*, Крагујевац 1997; исти, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005, 269.

⁵ Х. Келзен, *Опита теорија права и државе*, (прев. Р. Лукић, М. Симић), Београд 1951, 121 и даље. Између осталог, Келзен изводи: „На крају ћемо доћи на неки устав који је, историјски узевши, први устав и који је донео неки узурпатор или нека врста скупштине“, а мало даље: „Основну норму не ствара правно регулисаним поступком орган који ствара право. Она не важи – као позитивна правна норма – зато што је створена на одређени начин правним актом...“. У нашој литератури вид. више Р. Лукић, „Келзенов нормативизам“, *Анали Правног факултета у Београду* 1–4/1983, 496–502; С. Врачар, „Темељ Келзеновог нормативизма“, поговор књизи Х. Келзен, *Главни проблеми теорије државног права, развијени из учења о правном пропису*, Београд – Подгорица 2001, 563–585. Од најновијих радова о Келзену код нас вид. С. Бован, „Келзенов парадокс“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2009, 135–154.

⁶ Ова је појава, на пример, веома уочљива нарочито приликом настојања да се појам људских права и многих других носећих савремених политичких начела проналазе у античкој Грчкој, вид. више С. Аврамовић, „Елементи правне државе

приступ од теоретичара права, а ригидна примена чистих савремених критеријума би водила и нужном преименовању многих историјских правних докумената. Тако се ни *Magna Carta Libertatum* не би онда могла без резерве називати првим уставним актом у свету (код неких аутора, чак уставом), јер она то несумњиво није у теоријском смислу, чак и ако се имају у виду специфичности енглеског правног система. А Сретењски устав би се, додуше само фигуративно, могао назвати српском *Великом повељом слобода*, како с обзиром на сличности у погледу њихове основне садржине (три су основне теме заједничке за оба акта: установљење органа власти, гарантовање права и слобода личности, уређење пореза), тако и с обзиром на начин на који су донети – у садејству два једина меродавна и легитимна политичка фактора (неприкосновеног владара и великаша, под отвореним небом у присуству народа),⁷ па и с обзиром на главни узрок доношења – незадовољство великаша.⁸ Чак и да га је донео само кнез (јер, много је дискусија изазвало питање да ли је Сретењски био октроисан), то не би битно мењало његов карактер, с обзиром на то да су такви били неки уставни акти и у другим државама (државицама) тог доба, попут онога из Виртемберга.⁹ Често се Сретењском уставу оспорава и то што је важио тек неколико недеља (*Magna carta* из 1215. важила је једва три месеца), али је још гору судбину пре њега доживео француски монтањарски Устав из 1793. године, чији доносиоци такође нису имали фактичку снагу да га одрже у животу. Па ипак његов значај за даљи развитак не само француске, већ светске уставности је непроцењив, а тај документ се једногласно у правној историји назива уставом. Исто тако је и Сретењски устав, мада је уистину убрзо

и индивидуална права у Атини“, *Правна држава у антици – pro et contra* (уред. С. Аврамовић), Београд 1998, 7–41.

⁷ Чак је и мизансцен у коме су ова два акта усвојена веома сличан: Јован без Земље је свој чувени акт донео у присуству барона на пољани Ранимид (*Runnymede*), на јужној обали Темзе, недалеко од замка у Виндзору, а Милош у Крагујевцу на кнежевој ливади поред цркве, где је подигнута трибина за кнеза, у присуству народних старешина и око 2.400 представника сваког села, како тврди Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 137. Он сматра да је претеран податак о 4.000 народних представника који је изнео Н. Попов, I, 279 и који су касније скоро сви преносили.

⁸ Таквом виђењу иде на руку став Јована Стејића који је догађаје с почетка 1835. године назвао „револуцијом“ и осећај његових истомишљеника, који су сматрали да је с Милетином буном наступила нова епоха у историји Србије, мада је друга струја (Јаков Живановић и следбеници) у томе видела само „демонстрацију“, вид. Р. Љушић, „Србија 1835. године, Последња година Српске револуције“, *Устав Књажевства Србије*, Београд 2004, 70–71.

⁹ Уосталом, и Луј XVIII је, после одласка Наполеона с престола, донео своју чувену Уставну повељу 1814. године у присуству оба скупштинска дома, мада је то суштински био класични октроисани уставни акт, који је монарх само прочитао пред представницима народа.

по доношењу био суспендован, током неколико наредних деценија дубоко обележио развој српске уставности. С друге стране, посматрано из угла легалитета, формалноправно ни Устав самопрокламоване државе Косово из 2008. године не испуњава теоријске услове да би се сматрао уставом, али он очигледно правно конституише једну „нову реалност“, као што је то на известан начин и у извесној мери био случај и са Сретењским уставом. Коначно, можда и најважније, сами творци су тај документ сматрали и назвали уставом – термином који је тада први пут ушао у употребу у Србији, заменивши до тада уобичајену туђицу „конституција“, а који је, по свему судећи, сковао његов главни писац – Димитрије Давидовић.¹⁰

Све у свему, звали га првим српским уставом или не, нема сумње да је сретењски документ засновао српску уставност. Већ је то довољан разлог да се, 175 година после његовог доношења, пажљиво сагледају извесна предубеђења која су се у вези с њим одавно појавила и временом прилично дубоко усадила.

2. СТЕРЕОТИП ДА ЈЕ СРЕТЕЊСКИ УСТАВ НАМЕТНУТ МИЛОШУ – УСТАВ КАО НЕЖЕЉЕНО ДЕТЕ

Многи учбеници српске правне историје уче студенте права да је доношење Сретењског устава Милошу наметнуто Милетином бунном. То становиште је најсажетије у новије време изразио Јовичић: „Невољно прихватајући доношење устава, Милош је једва дочекао да га, под спољним притиском, који су и његови противници морали уважавати, стави ван снаге“.¹¹ Дакле, две су доминантне тезе садржа-

¹⁰ Више о томе, али и етимологији и значењу саме српске речи „устав“ („установљање“ или „установљавање“, или и једно и друго), вид. Р. Марковић, *150 година*, 111. Одавно се верује да је реч *устав* у наш правни речник увео управо Димитрије Давидовић (М. Ђ. Милићевић, 26), али све више преовлађује уверење да се његова етимологија не изводи од речи *установљање*, *устава*, него од *установљење*, *установна*, вид. и М. Павловић, (2005), 267.

¹¹ М. Јовичић, „Устав Књажевства Србије од 1835 (‘Сретењски устав’) и његово место у свету савремене уставности“, *150 година*, 102. То, дакако, није тек Јовичићев став, већ се та теза одавно провлачи кроз литературу, чак и пре мишљења С. Јовановића, „Наше уставно питање у XIX веку“, *Политичке и правне расправе I* (Сабрана дела, II, Београд 1990, 18). Он ту каже да је „протест Сила добро дошао Милошу да се кратким путем ослободи једног устава на који је пристао само за невољу да би утишао једну буну у зачетку“. То је определило ставове већег броја каснијих аутора. Тако и М. Владисављевић, *Развој уставности у Србији*, Београд 1938, 39 ставља у први план значај Милетине буне. На одређени начин Ј. Продановић (1936), 44 такође сугерише да Милош није желео Устав, јер сматра да је Устав „извојеван“ од народа. Мало опрезније ту исту идеју дефинише Д. Николић, „Начин и околности доношења српских устава“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1989, 397 који тврди да је Устав донет „под јаким утиском који је оставила Милетина buna“. Р. Марковић, „Сретењски устав, поводом сто педесет година од

не у поменутој реченици: а) Милош није желео доношење Устава, већ су га на то приморале околности – незадовољство старешина; б) пошто га није желео, једва је чекао прилику да Устав буде суспендован. Нема сумње да ове тврдње имају одређено упориште у изворима и да делују прилично уверљиво, поготово када се има у виду Милошев карактер и начин владања, а нарочито чувено Вуково писмо „од пет табака“ из 1832. године у коме опомиње Милоша да треба „дати народу *правицу*, или, као што се данас у Европи обично говори, *конституцију*“.¹²

Ипак су се током XX века на пар места, додуше више успутно, пробијале и нешто другачије идеје.¹³ Или се, макар, основна идеја варирала у нешто блажем облику: ако Милош већ није био против Устава, он свакако није желео да по њему влада.¹⁴

При том се скоро сви слажу са Слободаном Јовановићем да је Сретењски устав само последња тачка у низу уставних покушаја који су започели још с Карађорђем и Првим српским устанком (Уставни акти из 1808. и 1811. године) и да се не појављује као *deus ex machina*.¹⁵ Реч „конституција“ се у Србији помињала већ 1805. године, а од двадесетих година XIX века, упоредо с другим бројним бунама, све се више говорило о потреби да се донесе устав. Али, да је било опасно призивати „конституцију“, искусио је 1832. године српски буљукбаша, а потом и кнез, Јован Бобовац у Крагујевцу, који је био на смрт испребијан од непознатих људи на путу ка својој кући.¹⁶ Многи су били склони да у томе виде прсте Милошевих људи,

његовог доношења“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/1985, 150 истиче да друштвени извор Сретењског устава чине „захтеви пали у Милетиној буни, за коју се узима да је непосредно изазвала доношење Сретењског устава“, а мало даље каже да „Милош тај устав искрено никада није ни желео“, 158.

¹² Вукова преписка (ур. Љ. Стојановић), I–VII, Београд 1907–1913, II 630–632; В. С. Караџић, *Историјски списи*, Београд 1985, 234. Детаљну анализу Вуковог писма из угла историчара XIX века, вид. Н. Попов, 251. Вид. и М. Павловић, *Правна европеизација Србије*, Крагујевац 2008, 37.

¹³ Пут таквом виђењу је најјасније утврдио М. Гавриловић, (1926), 202–203, указујући на то да је Милош гледао да на сваки начин спасе Устав; тако и М. Павловић, (1997), 51. Д. Поповић, „Устав од 1835. године – Сретењски устав“, *Устави кнежевине и краљевине Србије*, Београд 1988, 42 сматра да је „тешко закључити“ да су на садржину Устава утицали побуњенички захтеви. Р. Љушић, *150 година*, 216 такође одбија помисао да је Милош „једва дочекао“ противљење великих сила да би суспендовао устав, а исти писац, (1986), 120 фн. 12 указује и на изричито мишљење једног руског аутора да захтев за доношењем устава није био узрок Милетине буне.

¹⁴ Д. Поповић, „Сретењски устав и ограничена монархија“, *150 година*, 169–182; 219–222.

¹⁵ Вид. нарочито М. Јовичић, *150 година*, 83; Д. Поповић, *150 година*, 169; Р. Љушић, *150 година*, 211, 216.

¹⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888, 38; вид. и М. Павловић, (2005), 263.

с његовим знањем или без њега. Све се то савршено добро уклапа у поменути клише.

2.1. Милетина буна је узроковала доношење Устава

Ипак, постоје и елементи који би могли говорити нешто другачије: да је Милош *желео и хтео* доношење устава и да је у том циљу предузимао низ акција, знатно пре Милетине буне. Доношење Устава се актуелизовало поготово после Хатишерифа из 1830. и 1833, у којима је предвиђено да Србија треба да уреди своју унутрашњу управу. Наиме, Нил Попов сведочи да је још од 1829. године Милош наложио људима „које је држао да су способни за тај посао, да скупљају грађу за српски устав“, ¹⁷ а Р. Љушић подвлачи да је Милош већ од 1830. године дао налог Димитрију Давидовићу и Стефану Радичевићу да отпочну рад на припреми и изради нацрта устава. ¹⁸

Архивска грађа, чији је део открила Љубица Кандић, потврђује овакав сценарио, а више пажње у литератури поклоњено је првим уставним предлозима тек у последњих четврт века. ¹⁹ Овде је место да се само наброје неки рани покушаји уставотворне радње, свакако руковођени Милошевом вољом. Важну чињеницу да је постојало више уставних нацрта пре доношења самог Устава у нашој уџбеничкој литератури посебно истиче само Љубомирка Кркљуш. ²⁰

а) У збирци Мите Петровића у Архиву Србије сачувана су два необјављена уставна предлога, још из 1831. године (дакле, четири године пре Устава). Први је под називом *План конституције српске*, био крагак, али је већ садржао низ савремених правних идеја, попут начела законитости и једнакости пред законом, наравно уз одредбе о организацији власти.

б) У истој збирци се налази и други документ, под називом *Устав*, такође из 1831. године, који је знатно потпунији и још детаљније предвиђа модерна уставна начела тога доба. Љ. Кандић указује да су неке од формулација у том тексту сличне, па и иден-

¹⁷ Н. Попов, I, 259.

¹⁸ Р. Љушић, (1986), 114, на основу Ј. Живановић, „Неколико примечанија на књигу Славени у Турској од Кипријана Роберта“, Споменик СКА VI, Београд 1890, 62; М. Гавриловић, III, 282.

¹⁹ Прва је на њих озбиљније скренула пажњу Љ. Кандић, „Необјављени нацрти устава у Србији у првој половини XIX века“, *Анали Правног факултета у Београду* 5–6/1972, 773; иста, „Државноправни статус врховних органа власти у Србији до доношења Сретењског устава и према Сретењском уставу“, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 37. Потом је уставне нацрте у кратким потезима објаснио и Р. Љушић, (1986), 114–115. Најисцрпније се њима бавио Д. Поповић, *Препочетак српског парламентаризма*, Београд 1996, 20–34.

²⁰ Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Београд 2010³, 154.

тичне, с онима у Сретењским уставу и износи претпоставку да је оба ова текста сачинио Димитрије Давидовић.²¹ Ако је то тако, а вероватно јесте, треба ли уопште сумњати да их је секретар и саветник Књажевске канцеларије²² (која је била „свеколико правитељство“), припремао по Милошевом налогу?

в) Када би неко и помислио да је те пројекте Давидовић, или неко други, можда сачинио на своју руку, све сумње отклањају чувена писма француског дипломате грофа Боа-ле-Конта свом министру спољних послова, грофу де Рињију, из јуна 1834. године. Ту он сведочи да је нашао кнеза Милоша „веома заузета нацртом устава који има намеру земљи да да“.²³ Из писама се стиче утисак да је доношење Устава била скоро Милошева опсесија, јер је француском дипломати снажно наметао ту тему у разговорима и покушавао да га придобије за учешће у подухвату. У сваком случају, захваљујући овом извору, сазнајемо да су основне контуре устава тада већ биле јасно постављене, с обзиром на то да их је Милош недвосмислено изложио Боа-ле-Конту.²⁴ Другим речима, Милош је већ тада имао у рукама (и глави) нацрт Устава.

г) Четврти предлог уставних решења је онај који је, додуше после доста устезања, Боа-ле-Конт ипак пристао да изнесе Милошу, „као одговор на жељу коју ми је изјавио“.²⁵ Милош је, рекло би се с доста жара, желео да од француског дипломате извуче предлог за уставно уређење, чиме би, наравно, уставни концепт добио на ауторитету и прихватљивости.

²¹ За разлику од ње, Д. Поповић се уздржава од покушаја да одреди могућег састављача овог уставног нацрта, али уочава да је он био „не само присталица идеје о подели власти, него су њему свакако биле познате одредбе савремених европских устава о томе питању, као и стање уставне мисли онога доба“, Д. Поповић, (1996), 27.

²² Давидовић је већ од 1825. године постао први секретар и ту позицију је држао све док није пао у немилост после повлачења Сретењског устава. Више о томе вид. Р. Љушић, „Политичка делатност Димитрија Давидовића у Србији (1821–1835)“, *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Београд 1989, 69. Недавно се појавио исцрпан рад о Давидовићу и његовој каријери, вид. исти, *Оријентални новинар, европски политичар – Димитрије Давидовић (1789 – 1938)*, Београд 2006.

²³ С. Новаковић, *Србија у 1834. години. Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи, министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, Споменик СКА XIV, 1894, 43.

²⁴ Француз у Милошевом предлогу види увођење дводомног система: Савет (који би се састојао од доживотних чланова највишег суда – сената и министара) и Народну скупштину, која би се састајала сваке године да поврди оно што је изгласано или да да своје предлоге, вид. С. Новаковић, 44; Д. Јанковић, 150 година, 17. Ако је то тачно, онда би то донекле личило на Дом перова и Дом посланика из француске Уставне повеље 1814. године.

²⁵ С. Новаковић, 44.

Није искључено да је било још уставних предлога који су настали пре доношења Сретењског устава, о којима за сада немамо овако поузданих података.

Уз све друге наговештаје да је уставна радња увелико поодмакла пре Милетине буне,²⁶ већ само ова четири уставна пројекта довољно говоре да та буна није непосредно довела до доношења устава (нити да је устав припреман само двадесетак дана, иако је Давидовић писање заиста окончао у тако кратком року, радећи на Уставу првих пет дана без Милоша).²⁷ О Уставу се очигледно много дуже размишљало и марљиво се припремао у кнежевској канцеларији бар неколико година. То што ништа од пројеката раније није претечено у Устав, према неким мишљењима указује на неискреност Милошевих намера. Ипак, можда би се пре дало рећи да то сведочи само о Милошевом опрезу при увођењу устава (или да није био задовољан решењима), али не и да Устав није желео.

Кумашине, чиниш 'волико,²⁸ очи отварај, гледај што пишеш, да после немам нове главобоље, каже Милош Давидовићу. Он му одговара:

Не брините се, Господару, Србија има независнонутрење правленије: ви можете своју земљу уређивати како нађете за најбоље!

На то ће Милош: Е, мој кумашине, да је то јахати коња, пасати сабљу и бити се с Турцима, знао бих ја и сам шта бих радио, али то наше независно правленије мора да се повија по сваком јаком ветру. Зато ти гледај шта пишеш!.

²⁶ И други извори казују да је Милош 1830. године дао налог Д. Давидовићу и С. Радичевићу да отпочну са прикупљањем грађе и израдом нацрта устава. Б. Куниберт, I, 372 сведочи да је Давидовић, када га је Милош послао у Крагујевац да извиди ствари, завереницима у Милетиној буни рекао да се „на реформама одавна ради“ и да ће се „у фебруару изнети и обнародовати основни закон“. Вид. и Д. Поповић, *150 година*, 169; Р. Љушић, (1986), 114.

²⁷ Р. Љушић, (2004), 71 истиче да је писање трајало „последње десетнице јануара и прве десетнице фебруара“; исти, *150 година*, 213; М. Јовичић, *150 година*, 100, каже да је припремање Устава трајало две недеље, али додаје да је добар део идеја које су добиле уставну форму већ раније циркулисао или се сретао у „примерима за углед“ који су служили као инспирација при изради Устава. Приликом израде Устава Давидовић је консултовао свакога за кога би сматрао да може бити од користи, па се зато у последње време све чешће среће став да је га је саставио уз помоћ једне комисије, Љ. Кркљуш, 154; М. Павловић, (2005) 265, иако би се пре рекло да је то била само група људи који нису били стриктно одређени и који нису одржавали редовне седнице.

²⁸ Можда треба подсетити да овај вербални уметак нема посебно значење, јер је то била уобичајена Милошева поштапалица, вид. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 269.

Овај дијалог, који се радо цитира или парафразира,²⁹ показује много више од онога што се обично на први поглед у њему види – он мање одражава бригу о томе како и колико ће се Уставом ограничити његова власт, него пре како ће Устав доживети велике силе и „јаки ветрови“. И, свакако, открива Милошеву свест о националном значају уставног подухвата, као и разумљив опрез у његовом сачињавању. Но, најзад, сведочи и о постојању његове, чак би се могло рећи, стварне и искрене жеље (али, наравно, и интереса) да се до Устава дође,³⁰ па и да тај Устав има трајнију вредност.³¹ Милетина буна је већ донету одлуку само убрзала.³²

2.2. Милош је желео да се Устав суспендује

Ако и поред реченог остају извесне сумње у искреност Милошевих намера да донесе Устав (јер је њему можда више одговарало

²⁹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик* 121–122; исти, *Кнез Милош у причама*, 93–94, цит. према М. Павловић, *Преображенски устав*, 46. Нешто другачији дијалог, али са истим садржајем, помињу М. Јовичић, 100 фн. 17: *Пази, куме, да се у чему не потакнемо; ти знаш с ким ћемо имати посла...*; Р. Љушић, КС, 139: *Мотри, кумашине, да се у чему не спотакнемо. Ти бар добро знаш с ким ми имамо посла.*

³⁰ Мада се свака Милошева реч мора прихватати *cum grano salis*, као и што се мора имати у виду да беседа на Светоандрејској скупштини пре проглашења Устава има непосредан циљ да амортизује последице Милетине буне, из дела тог његовог говора стиче се прилично уверљива слика о претходним радњама, његовом виђењу услова за доношење Устава, па и његовом личном односу према Уставу: „Ја нисам могао за тако кратко време да посвршујем претходне послове за скупштину као што сам желео. Ми смо постали наново људима тек од пре годину дана, откад су уређени наши односи с Портом. Тек од године дана Србија је држава, а при заснивању државе, нарочито нове и младе, треба бити обазрив и не хитати много... Све је то допринело те смо мало задоцнили с увођењем установа о којима сам вам прошле године говорио, и које сам, као што сам вам био рекао, желео завести у нас... Стога хоћу, драга браћо, да вам поновим прошлогодишњу беседу, која је штампана и раздата међу вама. У њој сам вам ја рекао колико сам желео да се сви послови народни уреде“, Б. Куниберт, I, 382–383.

³¹ О томе лепо сведочи и део његовог говора који је одржао том приликом, објављеног у Давидовићевом листу *Новине србске* бр. 5 од 2/14. фебруара 1835: „Овом’ уставу треба, да се сви колици закунемо, и сви, који се овде на скупи налазимо, и сва остала браћа, које неима овде; да се закунемо сви, један другому, и Књаз властима и народу, и власти Књазу и народу, и народ Књазу и властима, да ћемо држати устав овај свето и нерушимо, као што држимо свето Еванђелије, и да нећемо ни од једне черте његове одступити, нити једне самоволно промјенити, без договора и согласија свију нас и народа...“. Вид. и *Устав Књажевства Србије*, Архив Србије, Београд 2004, 7.

³² Тако и М. Павловић, „Уставноправна европеизација Кнежевине и Краљевине Србије“, *Србија и европско право III*, Крагујевац 1998, 168. Недавно је Д. Поповић изнео чак обрнуту претпоставку, да је у ствари рад на уставном нацрту подстакао буну и довео до њеног избијања, Д. Поповић, (2004), 73.

да влада по хаџишерифима, како верује Љушић³³), онда њих озбиљно може уздрмати преиспитивање другог стереотипа – да је Милош једва дочекао да велике силе оборе тек донети Устав. Овај стереотип је наметнуо још Михајло Гавриловић, а онда се преносио међу српским историчарима „с колена на колена“.³⁴ Ипак, као да се данас на овај став све опрезније гледа. Драгољуб Поповић је аргументовано указивао на то да је Милошев циљ био очување Устава,³⁵ слично тврди и Радош Љушић,³⁶ а исту идеју прихвата и Марко Павловић.³⁷ Јер, Милош је одмах, већ у фебруару, једанаест дана по доношењу Устава, чим су стигле вести да Порта шаље свог изасланика у Србију, покушао да спасава Устав.³⁸ Послао је у Цариград вештог и угледног дипломату Михаила Германа, државног саветника и Милошевог повереника у Русији. Тек што је Герман отишао, у Крагујевац стиже Портин комесар, али истог дана (14. фебруара по старом календару), Милош издаје Указ о устројству Државног савета и поставља саветнике, реализујући уставне одредбе у пракси. Лепо примећује Гавриловић да „није било никаквог застоја у уставној радњи“.³⁹

Очекивало се да ће Герман обезбедити помоћ или барем некакво разумевање Русије, али се управо ту наишло на најтврђи став: Србија није смела, без претходног консултовања с било ким, као вазална творевина, донети Устав и само га поднети Порти на увид – *ad informandum*. Руски амбасадор Бутењев је тврђи и од самих Турака – он Устав неће ни да узме у руке, нити да саслуша Германа, већ изго-

³³ Р. Љушић, *150 година*, 215. То, ипак, није много вероватно, јер је Хаџишериф предвиђао непокретне Совјетнике и доста других за њега не баш повољних решења.

³⁴ Ипак, Гавриловић није то баш тако једнострано представио, јер на једном месту тврди да је Милош „гледао на сваки начин да спасе Устав“, М. Гавриловић, „Суспендовање првога српског устава“, *Из нове српске историје*, Београд 1926, 203.

³⁵ Д. Поповић, (1988), 42. Детаљније објашњење даје на другом месту, према коме је Устав погодовао Милошу и зато се он трудио да га сачува, а да је Русија обарала Устав управо због тога што је желела да ограничи Милоша, па су аргументи о његовој либералности били само тактичке природе, Д. Поповић, (1996), 97. Став о спасавању Устава овај аутор најтврђе заступа у Д. Поповић, (2004), 74.

³⁶ Р. Љушић, *150 година*, 216.

³⁷ М. Павловић, (1997), 51, где и он, као многи други аутори, преузима и Гавриловићеву синтагму да је Милош „покушао да спасе“ Устав. На другом месту Павловић истиче да је Милош „морао“ да укине Устав, М. Павловић, (1998), 170.

³⁸ У погледу става великих сила према Уставу, Куниберт сматра да сама Порта није била претерано забринута због његовог доношења нити би му се она противила, да на њу нису навалиле Русија и Аустрија“, Б. Куниберт, II, 27. Према његовом увиду, Аустрија је била узнемирена што Србија доноси Устав, она је „најпосле мрзела и сам израз устав“, али су у Бечу добро знали да је Устав у Србији тада био само „тренутни оброчни зачин“, Б. Куниберт, II 19–20.

³⁹ М. Гавриловић, (1926), 194–195.

вара чувене речи да је Устав „француско-швајцарска конституција“, те да се мора уклонити.⁴⁰ Нудио је Милош преко Германа и преправку Устава, истицао је да се Устав неће примењивати до Ђурђевдана како би се у њега могле уградити измене које Русија буде сугерисала, пребацивала се кривица на „људе из околине“ (очигледно је Давидовић већ био жртвован).⁴¹ Солидарност империја уздрманих покретима побуњених народа дошла је потпуно до изражаја. Не заборавимо да је то било време када се Русија суочавала са озбиљним проблемима и нередима у Пољској.⁴²

⁴⁰ Када је Герман понудио Бутењеву примерак Устава, кнежев говор на Скупштини и неке указе, Рус му је одрешило одговорио: „Ту вашу конституцију! О, не, не! Таква акта и документа нећу да трпим ни у својој канцеларији!“ М. Гавриловић, (1926), 199. Наравно, Бутењев је већ пре тога знао за основна решења из Устава на основу текста објављеног у *Новинама србским* од 2. и 9. фебруара 1835. године (стари календар), на основу писма – депеше, коју је аустријски генерал Фајт из Земуна написао аустријском интернунцијусу у Цариграду, а који ју је одмах показао Бутењеву (где се помиње да је конституција „сасвим основана на шарту француској“), али и из других дипломатских и обавештајних извора. У даљем разговору с Бутењевим, Герман је очигледно покушавао да што упорније и аргументованије брани Устав – што свакако није чинио на своју руку. Покушавао је да одговори на непријатна питања: „Нашто Кнезу Попечитељство Иностранних Дела, с ким он има уговоре? Односи су његови према Порти унутрашње природе“. Герман то правда примером Влашке, која је исто вазална, али има своју канцеларију за иностране послове. „Зашто нисте ви свој устав послали Русији на преглед?“, него су Срби „тајно, без знања и Русије и Порте, начинили себи Устав“, а Герман истиче да је баш зато сада донео њему Устав, како би Русија могла да у њега унесе измене. Бутењев је сумњичио чак и српску тробојну заставу и питао зашто је „као француска“, итд. Вид. детаљно М. Гавриловић, (1926), 199–200. Р. Љушић, (1986), 147 нарочито потенцира чињеницу да се Бутењев чудило ставу Порте која Уставу не придаје никакав значај, већ се углавном занима питањем Милошевог доласка у Цариград.

⁴¹ Безмало сваки детаљ из тешког разговора које је имао Герман са Бутењевим, који живо преноси Гавриловић, показује да је он добро припремио аргументацију за одбрану Устава, скоро извесно у договору са Милошем (поготово идеја са одлагањем увођења Устава до Ђурђевдана, како би се одбродвољиле велике силе). Уосталом, доста тога је садржавало и Милошево писмо које је донео за Бутењева и реис-ефендију. Низ аргумената који су се посезали с обе стране у том узбудљивом и тешком разговору, сведоче о свесрдном дипломатском напору наступу Германа (који је у једном тренутку и заплакао), али и о томе да је Бутењев већ унапред заузео непоколебљив негативан став, М. Гавриловић, (1926), 197–201.

⁴² Боа-ле-Конт јасно указује да је на Русију утицала пољска револуција (1830–1831) да не заврши преговоре са Портом о српској аутономији „с истим расположењем с којим их је започела“. „Пре пољске револуције Русија гледаше са наклоношћу у српској независности политички догађај савршено повољан за њене интересе и извршен њеном помоћу. Одмах после устанка у Варшави, она виде да је то једна од оних популарних буна, којих је она сама осетила у срцу свога властитога царства. Једна реч господина Неселрода српским изасланицима издаде ову промену. Дотле им је увек говорио само о народности српској, а то је био израз који и они употребљаваху са његовим Царским величанством као и са његовим министрима. Кад су се опет послужили тим изразом, ‘Шта подразумевате под српским народом’, запита г. Неселроде, ‘цар не зна за српски народ, он познаје само кнеза Милоша’“;

Јанковић, стога, чини се с правом закључује да прави узрок суспендовања Устава треба тражити искључиво у међународним односима и интересима великих сила.⁴³ У свему томе, скоро је извесно, није било Милошеве двоструке игре.⁴⁴

3. СТЕРЕОТИП О МИЛОШЕВИМ ЛИЧНИМ МОТИВИМА – РЕАНИМАЦИЈА МРТВОРОЂЕНЧЕТА

Ако би се већ могао бранити став да је Милош стварно желео доношење Устава и да је хтео да га спасе (а не да се радовао његовој пропасти), нужно се намеће питање његових мотива: зашто би он Устав уопште желео?

Први, лични мотив, јасно је већ препознат у литератури. Лепо је Д. Поповић претпоставио да је Милош, „неписмени сељанин који се подигао у буни... бар у главним цртама, замишљао своју владавину сличном оној коју су спроводиле турске паше“.⁴⁵ Такве су, скоро је несумњиво, биле његове свесне или подсвесне жеље. Ипак је прагматични Милош, „вештак у повијању и врдању“,⁴⁶ после свих буна и незадовољстава,⁴⁷ имајући у виду услове које је поставио Хатишериф да део власти мора да пренесе на Совјет (при чему Хатишериф тражи да совјетници буду непокретни), јасно сагледао реалност. Боље је било поставити услове игре онако како то њему одговара, учинити оно што се мора учинити и, како ће то после неколико деценија формулисати његов син Михаило када је схватио да је његов апсолутизам неодржив и да се мора ићи у реформе: „боље је да их ми сами дамо, но да нам оне силом буду отете“.⁴⁸ Поучен вероватно и искуством из Виртемберга из 1814. године, где народни представници нису прихватили милост владара у облику октроисаног устава,

С. Новаковић, 14–15. О томе да су се догађаји у Пољској рефлектовали и на руску, али и на Портину политику према Србији, вид. и М. Гавриловић, (1912), III, 311, 385. Тако и Р. Љушић, *150 година*, 64.

⁴³ Д. Јанковић, *150 година*, 16–18.

⁴⁴ Р. Љушић, (1986), 150 указује на податак да је Милош био „врло радостан“ када је добио писмо руског посланика, у којем је овај одобрио његов кратак план за израду новог устава.

⁴⁵ Д. Поповић, (1996), 35.

⁴⁶ С. Јовановић, (1933), Сабрана дела III, 343.

⁴⁷ Д. Јанковић, *150 година*, 12 набраја најзначајне изливе незадовољства: 1817. буна Симе Марковића и Павла Цукића у шест нахија; 1821. буна Марка Тодоровића Абдуле и Стевана Добрњаца у Пожаревачкој нахији; 1825. буна Милоја Петровића – Ђакова буна у Смедеревској нахији; 1826. буна Ђорђа Чарапића у Београдској нахији.

⁴⁸ Д. Јанковић, *150 година*, 17.

одлуку да „подари“ Устав је очигледно донео много пре Милетине буне.⁴⁹ Отуд се појавило онолико уставних концепата пре доношења самог Устава.

Други, општији Милошев мотив је, чини се, још важнији. Он је Устав желео ради учвршћења националних циљева, исказивања државотворности и утврђивање политичке самосталности Србије. Уосталом, још је С. Јовановић писао да је Милош имао два задатка: „прво, да ослободи земљу; затим, да заведе самосталну националну управу“, као и да је јасно да је „наследност кнежевског достојанства (коју је изборио у Хатишерифу, прим. С. А.) била у интересу наше народне самосталности“.⁵⁰ Боа-ле-Конт је писао у Париз о Милошу: „Што се тиче задатка коме он тежи, према мојим разговорима с њиме и с људима који су око њега, у стању сам мислити да он не сматра да је постигао што жели. То неће бити ни онда кад буде успео да протера Турке из градова, него тек онда, ако буде у стању да обнови старо Српско Царство“.⁵¹ Коликогод претерано може изгледати ово запажање француског грофа, нема сумње да је у основи добро оцењено основну Милошеву замисао да заснује независну српску државу. То је, на крају крајева, провејавало кроз многе његове наступе, па и у говору приликом усвајања Сретењског устава.⁵²

При том је Милош имао свест (коју му је, по свој прилици развио врсни ерудита и дипломата Димитрије Давидовић), о томе колики је значај правних институција и правног утемељења за националну независност и државотворност. Доношење Устава је требало да буде први корак ка националном осамостаљењу, корак даље од Хатишерифа. О томе понајбоље сведоче одредбе с почетка Устава о грбу и застави („боји народној српској“),⁵³ као и оне о увођењу попечитеља војних и иностраних дела, што је у јасној супротности са Хатишерифом. Давидовић и Милош су добро препознали оно што се и данас препознаје као први корак у покушајима успостављања

⁴⁹ То скоро недвосмислено потврђује и Гавриловић, уверен да је Милош схватио да је „то питање у јавности избило, и да је од неколико година толико сазрело да се морало у скорој будућности скинути с дневнога реда“, М. Гавриловић, (1926), 202.

⁵⁰ С. Јовановић, (1931), 9; 19.

⁵¹ С. Новаковић, 40.

⁵² „Тек од године дана Србија је држава, а при заснивању државе, нарочито нове и младе, треба бити обазрив и не хитати много... За оснивање држава које данас у свету постоје требали су да протекну векови; па ипак и у њима има увек по нешто што треба додати ономе што постоји. Ни Србија не може ићи другим путевима; ова земља не може постати за годину дана потпуно уређена држава, у којој не би имало ништа више да се мења и дотерује, ништа више да се жели“, Б. Куниберт, I, 382.

⁵³ Глава друга, чл. 3 и 4.

некакве државности *in spe*: прво се у уставне акте – звали се они баш устав, уставна повеља, декларација, можда статут, или нешто слично, уграђују елементи идентитета будуће државе. Настојање да се кроз Сретењски устав идеја државности додатно афирмише и кроз слободу у спољнополитичким односима, међу нашим писцима најаргументованије је изложио В. Стојанчевић.⁵⁴ Исто тако, он детаљно илуструје у коликој мери су ревидиране, кориговане или макар само прошириване одредбе из Хатишерифа: док Хатишериф гарантује аутономност „внутрењег правленија“, Устав јасно говори о „независимом књажеству“; ту су норме о застави и грбу, које су „упадљиво“ (рекли бисмо, чак провокативно) стављене међу прве чланове; Совјет добија атрибут „државни“, чега у Хатишерифима нема; уводи право Србије да додељује „српско државно грађанство“, као и да странцима признаје српско држављанство при рођењем; уводи војну обавезу „на позив Правитељства за обрану отечества“, при чему се тиме не само повећава бројност војске, него и њен карактер у односу на оно што је дозволио Хатишериф Милошу – да у својој служби може имати „необходно число војника“, нешто попут гарде или војне жандармерије; да уместо непокретних чланова Совјета које може контролисати Порта, уведе у Устав њихову сменљивост од Народне скупштине, као и да се уопште Народна скупштина предвиди као орган власти, коју предвиђају Хатишерифи само као консултативно традиционално тело,⁵⁵ итд. Све то је, несумњиво, одраз Милошеве јасне намере и жеље да гради независну државу, само још привремено под суверенитетом Порте, који би остао „без стварне моћи и извршне силе“.

Због свега тога је, убрзо по повлачењу Устава, који је на снази био само шест недеља, руски барон Рикман дошао у Београд да упозори да се Србији „не може давати изглед државе“. А Милош (односно нови кнежев секретар Јаков Живановић) је покушавао да објасни да и „најсиромашнији турски војвода и најмање европско село“ имају грб и заставу (па чак и да у Србији „жене, кад на мобу

⁵⁴ В. Стојанчевић, „Државно-правни и национално-политички положај Србије према Сретењском уставу 1935“, *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Земун 2009², 32. Да је Сретењски устав „сведочанство афирмације државности Србије“ наслутио је и П. Николић, „Србија и њена уставотворна власт“, *Анали Правног факултета у Београду* 5/1989, 567. Слично је и усputно запажање да су се у Србији „борба за државност и борба за уставност сливале у једну јединствену борбу“, М. Јовичић, „Какве нам поруке упућује уставна историја Србије“, *Анали Правног факултета у Београду* 5/1989, 562.

⁵⁵ У погледу ових последњих одступања од Хатишерифа као мотив за њихово увођење се по правилу наводе Милошеви лични интереси, али се не би дало лако порећи да су та решења могла имати одређени значај и за установљавање националне самосталности.

иду, од марама барјаке праве“).⁵⁶ Рекло би се да је управо тај момент у овој „заразителној конституцији“, можда чак више него брига због могућег домино ефекта афирмисања личних слобода и права из француске конституције, представљао највећу провокацију не толико за Турску, него још више за Русију, која се некако у исто време суочавала са проблемом Пољске. Логика сизерена, ма ко то био, једноставно није хтела да дозволи самосталну уставну радњу једне вазалне творевине, као јасну клицу будуће државности.

А да је Милош искрено желео да у Устав угради политичке основе државне независности Србије, сведочи и низ других околности. Међу њима је поготово индикативно да су, упркос свим опоменама, пошто је именовао Живановића за новог кнежевог секретара, убрзо састављени нови уставни пројекти, у којима су сачувани неки од важних атрибута државне самосталности из оспореног Сретењског устава.

Осим тога, још пре тих „резервних“ уставних пројеката, већ Указом о устројству Државног савета, који је Милош донео само десетак дана после обнародовања Сретењског устава, у време када је спољна реакција увелико била жестоко негативна, он провлачи још два важна елемента који комплетирају државност и независност Србије, супротно хаџишерифима: у чл. 149. Совјету се даје међународноправни легитимитет да самостално и независно води „преговоре и преписке са страним правителствима“, а у чл. 153. предвиђа коришћење српских пасоша као важећих докумената приликом путовања српских грађана.⁵⁷ Стиче се утисак не само да Милош свесно покушава да у правни оквир унесе што више елемената националног суверенитета, већ и да то чини пуног срца, искрено и убрзано, свестан да се налази не само у трци за спасавање Устава, него и у трци с временом (баш тог дана му долази изасланик Порте, Ибрахим Наби-ефендија с писмом руског посланика и реис-ефендије).

Али, када је видео да је ситуација безизлазна, поготово због руског противљења, Милош је морао да устукне и крајем марта 1835. године је дао писмено обећање да ће припремити нови устав. Милош је још увек веровао да можда Устав може донети сам, без страног мешања, што је очигледно жарко желео. А, није искључено да се осећао донекле и морално обавезним на то, како у својим сећањима сведочи његов нови секретар, Јаков Живановић. Наводно је Милош рекао да устав мора донети, јер је ту ствар „једанпут пред Народом признао и исповедио“.⁵⁸

⁵⁶ Б. Куниберт, II, 27; М. Павловић, (2005), 268.

⁵⁷ *Зборник Закона и уредаба у Књажевству Србији* 30, Београд 1877, 23–50.

⁵⁸ Ј. Живановић, (1890), 64.

Убрзо се појавио и алтернативни уставни пројекат донет хитно и по кратком поступку, већ у априлу 1835. године. Вероватно га је сачинио Стефан Радичевић, који је и дотле тесно сарађивао са Давидовићем.⁵⁹ Исто тако, одмах је формирана и нова уставна комисија коју је, уз Живановића и Радичевића као секретара („переводитеља“), чинило неколико угледних људи. Она је такође у кратком року направила нацрт (који Љушић назива „кнежевим“⁶⁰), али он није разматран док није дошао руски конзул Рикман. Но, Рикман је био против свих оних одредаба које су истицале државност Србије.⁶¹ Пројекат (сачињен уз помоћ већ смењеног Давидовића, који је овде саставио само главу о Скупштини) поново је садржао елементе политичке независности. Био је послат у Русију, која је и њега одбацила. Наместо тога, Русија је септембра 1836. године Милошу доставила свој „базис“ уређења, с јасном идејом да од устава нема ништа, уз поруку Милошу да ће се кајати ако не прихвати руски предлог.⁶² Тај „базис“ је Милош храбро, чак дрско одбацио, баш због тога што у њему недостају одредбе о „определенију“ (дефиницији) Србије (из Главе 1 Сретењског устава), као и о грбу и барјаку (из Главе 2).⁶³ Његова одлучна изјава: „оћемо устава, и онда и сад, али са оним тачкама, а без њи нећемо ни сад ни онда“ (за шта је Рикман рекао Герману да такво писмо никада није добио у својој политичкој каријери), добар су доказ његовог правог и истинитог опредељења за Устав, односно непоколебљивог опредељења за главне тачке у којима се афирмише државност и самосталност Србије.⁶⁴

Пошто је руски предлог тако енергично био одбачен, Милош је покушавао да реши уставно питање и наредне 1837. године, сада

⁵⁹ За тај уставни нацрт од 136 чланова (који се чува у Архиву Србије у Фонду Илије Гарашанина), Љ. Кандић каже да се не зна ко га је саставио нити из ког месеца те године потиче, истичући да у њему има сличности, као и разлика у односу на Сретењски устав. Љ. Кандић, *150 година*, 39; иста, *Анали Правног факултета у Београду* 5–6/1972, 775. Међутим, Љушић га недвосмислено атрибуира Стефану Радичевићу, Р. Љушић, (1986), 152. Мада је остало доста нејасних ствари у вези с тим текстом, Д. Поповић, (1996), 106 више нема дилема и зове га „Радичевићев пројекат“. Уосталом, Радичевић је био укључен у све претходне послове око Устава, тесно је сарађивао са Давидовићем све време његове припреме, да би на крају баш он прочитао Сретењски устав на Народној скупштини. Рекло би се да овај нацрт многоме следи Сретењски устав – од обима, распореда материје, до бројних конкретних решења.

⁶⁰ Р. Љушић, (1986), 151 је имао увид у овај нацрт од 102 члана (наспрам 142 члана у Сретењском), који се налази у Архиву Министарства спољних послова Русије.

⁶¹ Н. Попов, I, 298–299.

⁶² Б. Куниберт, II, 84; Н. Попов, I, 316 казује да је то била „хартија без датума, без подписа, без печата, на француском језику, под именом ‘базис’ за Српски устав“, а потом саопштава текст „базиса“ и коментарише га.

⁶³ Н. Попов, I, 320; вид. и М. Павловић, (2005), 269; Р. Љушић, (1986), 157.

⁶⁴ Више вид. Р. Љушић, *ibid.*

већ уз мешање енглеског конзула Хоцеса, а потом је формирана и једна комисија која је покушала да припреми нацрт устава на основу „базиса“, што се никако није могло ускладити са Милошевим жељама. Убрзо потом, почетком 1838. године, формирао је још једну, знатно ширу, врло ауторитативну екипу уставописача, у којој је учествовао и Јован Хаџић, па се по њему овај пројекат често и назива због његовог утицаја на рад комисије. Уз Хаџића су у комисији били Јеврем Обреновић, Матија Ненадовић, Лазар Теодоровић, Цветко Рајовић, Стефан Радичевић, Јаков Живановић и Василије Лазаревић, али Димитрија Давидовића више нема.⁶⁵ Међутим, због спорова који су букнули зарад Хаџићевог сврставања уз опозицију и настојања да се власт значајније пренесе са кнеза на Савет, Милош је ову комисију распустио чим је добио нацрт. Због низа отворених питања која су се тада појавила, чини се да још увек има простора за истраживања у коликој је мери овај пројекат утицао на коначни облик Устава из 1838. године, који је Порта потом „подарила“ Србији хатишерифом и коначно разрешила српска уставна превирања.⁶⁶

Имајући у виду овако снажно изражен континуитет уставотворне активности пре и после Сретењског устава, као и да је важан, можда и најважнији сегмент неспоразума са Русијом (а преко ње и са Турском) био везан управо за оне уставне елементе који одређују државност Србије, неминовно се намеће утисак не само да је Милош желео доношење Устава, него и да није био руковођен искључиво личним мотивима (мада су и они несумњиво играли важну улогу). Он је Стерењски устав видео и као важан инструмент установљавања српске државне самосталности, па је зато снажно настојао да га одржи у животу.

4. СТЕРЕОТИП О ДИМИТРИЈУ ДАВИДОВИЋУ – ПРЕЦИЗНО УТВРЂИВАЊЕ ОЧИНСТВА

Незаобилазна реченица у свим тектовима о Сретењском уставу је његово потпуно атрибуирање Димитрију Давидовићу. Та неспорна чињеница јасно произлази и из низа претходно наведених

⁶⁵ Р. Љушић, (1986), 160. Вид. и Љ. Кандић, „Русија и уставни развој Србије у првој половини XIX века до 1839“, *Анали Правног факултета у Београду* 1–3/1972, 289.

⁶⁶ Слободан Јовановић сматра да су у том уставу превагу однеле идеје уставобранитеља. Али, и сам Хаџић је изражавао незадовољство исходом, „јер многе одредбе из његовог пројекта нису узете, а и оне које јесу добиле су други смисао“. При том, сматра Љ. Кандић, Хаџићев пројекат још увек настоји да Србију третира као независну државну творевину везану за Порту само преко личности владара, док се у коначном уставном решењу Србија третира као аутономна покрајина Турске, Љ. Кандић, *ibid.*, 292.

констатација и далеко је од тога да се на било који начин она може спорити. Ипак, постоје неке околности које би једино могле ставити под лупу степен Давидовићевог доприноса, мада је несумњиво био огроман. Не у смислу да се он негира, већ с циљем да се покуша утврдити да ли је Устав у потпуности и до свих детаља његово дело. Корисно би било спознати у којој мери је Давидовић усвајао мишљења људи који су у време састављања устава били око њега,⁶⁷ а пре свега колики је утицај на поједина уставна решења имао Милошев став. Дакле, једном речју, не спорећи пресудни значај Димитрија Давидовића, стално имајући на уму његов истакнути положај и утицај (због чега га је Копитар називао књажевим „великим везиром“, па и његовим Метернихом), било би ипак важно да се детаљније него што се то до сада чинило сагледа и утицај других, а пре свега самог Милоша на изглед и садржину Устава.

Најважније чини се питање у коликој је мери Милош непосредно утицао на Устав. Може ли се веровати да су одредбе о правима Србина унете мимо Милошове воље? Може ли се помислити да се Милош није сагласио да се у Устав упишу деликатне норме с далекосежним политичким последицама, које утврђују државност и независност Србије уз одступање од Хатишерифа? Да ли је Давидовић „злоупотребио Кнежево поверење“, како наивно и пристрасно верује Куниберт?⁶⁸ Милошево познато опомињање Давидовића да води рачуна шта пише у Уставу (кроз речи цитиране на различите начине), само на први поглед може навести на погрешан траг – да је књаз све препустио Давидовићу. Чувена реченица која почиње са „пази, кумашине...“, у било којој верзији да се чита, изражава не резерву или неслагање у односу на садржину, пре свега баш тих најделикатнијих одредби, него открива скоро недвосмислено саглашавање, али уз позивање на опрез и промишљање могућих последица. Милош је очигледно био свестан значаја целокупног уставног подухвата, пратио је финалну фазу његове припреме и свакако се морала обезбедити његова сагласност у погледу коначне редакције. Ипак је Милош био тај који на крају о свему одлучује, а с обзиром на његову пословичну оштроумност и политички инстинкт, Давидовић није могао баш да му тако лако „подметне“ оно што он није желео. Дакако, самом Милошу ће касније добро доћи да сву кривицу за „екстремизам“ и револуционарност Устава свали на Давидовића, па и да га смени, али то није био ни први ни последњи пут да се такве ствари дешавају у политици. Уосталом, покушај спасавања Устава и сва дешавања после смене Давидовића, јасно откривају какве су биле стварне Милошове

⁶⁷ Ј. Живановић, (1890), 23, 62, према чијим речима „ником није забрањено било своја примечанија чинити“. Вид. и Р. Љушић, (1986), 132.

⁶⁸ Б. Куниберт, I, 400.

намере и жеље. Због свега тога, можда је ипак умесније говорити о Давидовићевој и Милошевој Уставу?

Ниједан правни акт, чак ни обичан закон, по правилу није плод умних и стручних настојања само једног човека, једног законописца, а поготово то није случај када се ствара устав или кодификација. Нити је Трибонијан главни „кривац“ за сва решења која су на крају унета у Дигеста,⁶⁹ нити су Порталис, Биго, Тронше и Малвил имали коначну реч приликом доношења Француског грађанског законика, нити је Јован Ристић стајао иза свих одредби Намесничког устава и тако редом. Дакако, појединац или група састављача у којој често једна личност има највећи ауторитет, дају главни печат подухвату, али је финални изглед правног акта ретко само његова творевина. Стога увек остаје отворено питање које треба истражити: какав су утицај на најодговорнијег појединца – непосредног састављача правног акта, могли имати други зналци и друштвено утицајни људи из окружења, а нарочито какав су однос према том акту имали кључни носиоци власти, односно они чија је реч пресудна.

Из тих разлога, чини се да би чешће ваљало размишљати и анализирати каква је била Милошева улога у прихватању сваког појединог (или групе) решења и због чега се са њима саглашавао. У литератури се често чак говори да је Устав био октроисан, што само по себи додатно имплицира и непосреднији утицај владара на садржину устава.⁷⁰ А да се Милош трудио да провери Давидовићеве ставове и да се није безрезервно препустио само његовом вођењу, најдиректније сведоче поменута писма грофа Боа ле Конта. На основу њих се чак може отворити и питање није ли и сам Милош желео модеран устав по европским узорима. Можда је на добром трагу био и Куниберт када је рекао да је Аустрија била свесна да је српски устав био „тек тренутни оброчни зачин“, али да се могло „оправдано сумњати у скривену намеру да се на тај начин изазове љубав и дивљење за ову малу земљу код свих осталих словенских народности“.⁷¹

⁶⁹ Вид. нарочито занимљиве покушаје реконструкције законодавне радње и договора састављача Дигеста на византијском двору приликом њиховог доношења, што је, додуше прилично слободно, покушао да прикаже Д. Пагзли, D. Pugsley, *Justinian's Digest and the Compilers*, I-III, Tiverton Davon 1995–2007. Колико год да је та његова конструкција слободна, она свакако рефлектује чињеницу да приликом стварања основних правних текстова често до изражаја долази сплет најразличитијих околности, некада чак и бизарних. На то, уосталом, најјасније указује А. Вотсон, *Правни транспланти*, Београд 2000, 145.

⁷⁰ Ј. Продановић, (1936), 44. На томе да је устав „подарен“ народу у новијој литератури најјасније инсистира Д. Поповић, (1996), 82–83, додајући да је текст Устава припреман „под Милошевим будним оком“, а још експлицитније у Д. Поповић, (2004), 73–74. Слично и Р. Љушић, (1986), 142.

⁷¹ Б. Куниберт, II, 20.

Чини се да је стереотип о Давидовићу као главном творцу устава најбоље померио Д. Поповић, указујући на „два слоја“ у Сретењском уставу: први има за окосницу организацију власти, што је погодвало Милошу и на чему је он свакако инсистирао, док други представљају „додаци, преливи и украси који потичу од Давидовића“.⁷² Устав је несумњиво носио Давидовићев печат, али су склоп власти, а вероватно и друга кључна решења, били онакви какви су одговарали Милошу. Због тога би, тема прецизног и потпуног утврђивања „очинства“ овог устава свакако завређивала даља истраживања, укључујући и покушаје препознавања ауторског додира других тада утицајних интелектуалаца – на пример, Стефана Радичевића. На њега првог пада „сумња“, јер је био велики пријатељ Давидовићев, одличан зналац упоредног уставног права, који је касније саставио и један пројекат устава „српске Војводине“,⁷³ а при том је, како сагласно извештавају сви извори, активно учествовао у припреми Сретењског устава, лично прочитао његов текст на Скупштини, да би затим био и један од главних носилаца континуитета уставних настојања.

5. СТЕРЕОТИП О ФРАНЦУСКИМ УТИЦАЈИМА – БРОЈНИ ПОКЛОНИ ОД РОЂАКА ИЗ ИНОСТРАНСТВА

Међу факторима који профилишу настанак једног правног акта су свакако и струјања из других правних система. Тако се за Сретењски устав везује стереотип о француским утицајима. Могуће је да је он изворно настао због тога што су тајне службе Аустрије, Русије и Турске прецениле значај Милошевог сусрета са Боа-ле-Контотом, који је по свему судећи био француски обавештајац, а још више због заиста упадљиве сличности Главе о правима Србина са француским декларацијама о правима човека и грађанина. Још од Бутењевљеве оцене о томе да је Сретењски устав слика „француско-швајцарске конституције“, усталило се схватање да је Давидовић био под упливом иностраних уставних решења, пре свега француских. Француски писац Сипријан Робер (*Cyprien Robert*), чије је критички интонирано дело непосредно испровоцирало Кунибертову промилошевску интерпретацију догађаја у Србији, лансирао је крилатицу да је овај Устав „француски расад у турској шуми“.⁷⁴ Та фраза

⁷² Д. Поповић, (1996), 99. Слично и Д. Поповић, (2004), 76.

⁷³ Љ. Кркљуш, *Пројекти устава за Војводину Србију настали у току српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006, 105; иста, „Пројект Устава за Војводину српску Стефана Радичевића“, *Анали Правног факултета у Београду* 4/1989, 393.

⁷⁴ С. Robert, *Les Slaves de Turquie – Serbes, Montenégrines, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, I-II, Paris 1844. Већ и сам Куниберт, I 398 користи ту фигуру, слажући

је касније постала опште место у литератури. Слободан Јовановић је такође сматрао да је Глава 11 *Општенародна права Србина* рефлекс Декларације о правима човека и грађанина и да Устав има „спољашњи облик француских конституција“, али је ипак истицао да су основу Устава чинили хатишерифи.⁷⁵ Француски утицај препознаје и Јовичић,⁷⁶ али негира швајцарски (као и Продановић⁷⁷), указујући при том нарочито и на зрачења белгијске уставности (1831).⁷⁸ Васа Чубриловић у Сретењском уставу такође види француски, али и белгијски одсјај, док Марко Павловић сматра да је у њега унето чак и неколико одредаба Наполеоновог кодекса.⁷⁹

У погледу дубине утемељености на француским основама, корисно је сетити се сведочанства Лазара Зубана, „секретара врховног суда“, како га назива Нил Попов, члана прве комисије која је требало да припрема устав, а коју је Милош формирао још 1830. године. Зубан је касније сведочио Ј. Хаџићу: „Ми онда тек по чувењу прихватимо француске законе и почнемо их преводити, а нисмо знали у чему је њихно савршенство, и да ли су они сагасни са обичајима нашега народа. Ми смо само слушали да су *најслободнији* француски закони“, а потом каже и да су им муке задавале „све иностране не немачке речи“.⁸⁰ Све у свему, очигледно је Давидовић био тај који је форсирао рецепцију француског права, јер је „волео француске мисли“ и хвалио „кодекс Наполеонов“, док су готово сви други „предлагали аустријске законе“. Стога је вероватно баш он одлучујуће утицао и на то да се као подлога за први пројекат српског грађанског законика узме француски *Code civil* (Захаријадесов неуспешни преводилачки подухват), а не на аустријски законик. Другим речима, франкофон и франкофил Давидовић је био један од ретких Срба који је био склон прихватању француских пелцера (и при том имао снажан утицај),

се с њоме. Иначе, на Роберову књигу је реаговао, поред Куниберта, и кнез Михаило својом књигом која је објављена у Паризу 1850. године, а и Јаков Живановић, мада је његов текст објављен тек 1890. године, нав. према Д. Батаковић, „Бартоломео Куниберт“, поговор, Б. Куниберт, II, 325.

⁷⁵ С. Јовановић, „Наше уставно питање и XIX веку“, *Политичке и правне расправе I*, Београд 1932, 10 (Сабрана дела II, Београд 1990, 17), а М. Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, Београд 1936, 16 безрезервно тврди да је Устав рађен искључиво по угледу на „француску конституцију“. Преглед различитих схватања о пореклу Устава вид. и код Љ. Кандић, „Устав од 1835“, *Архив за правне и друштвене науке* 1–2/1960, 137–138.

⁷⁶ Нарочито указујући на Уставне повеље из 1814. и 1830. године, М. Јовичић, *150 година*, 85.

⁷⁷ Ј. Продановић, (1947), 72.

⁷⁸ М. Јовичић, *150 година*, 103–104.

⁷⁹ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 112; М. Павловић, *Правна европеизација Србије*, Крагујевац 2008, 49.

⁸⁰ Н. Попов, I, 259.

док је уски круг образованих Срба око њега нагињао ка узорима с немачког говорног подручја.

С друге стране, мањи број аутора негира страни утицај. Радош Љушић иде најдаље и сматра да Давидовић није имао пред собом ни један други устав.⁸¹ Ту донекле спада Јаша Продановић, који вели да чак и одредбе о правима Срба нису резултат „каквог идеалистичког умовања које је унесено из иностранства, него их је изнедрила домаћа српска невоља и зло искуство“ и критички оцењује да Устав „није ни републикански ни револуционаран, него олигархијски“.⁸² Љубица Кандић, као и Продановић, верује да је највећи број одредаба домаћег порекла, па чак и оне о грађанским правима.⁸³

Ипак, баш је Продановић међу првима понудио упоредно-правну анализу Сретењског устава у односу на дотадашње уставе у свету. Он налази да је сличност највећа са уставом немачке државе Виртемберг из 1819. године,⁸⁴ а тек у појединостима са португалским – по питању саветничке (министарске) одговорности,⁸⁵ као и са шведским – у погледу гаранције непокретности чиновника. Раде Вл. Радовић, још уочи Другог светског рата, доказује општи утицај природног права на Давидовића, али и на српску политичку и правну мисао прве половине XIX века.⁸⁶ Стојанчевић сматра да је

⁸¹ Р. Љушић, 150 година, 212, али тиме он у ствари не негира постојање било каквог иностраног утицаја, вид. Р. Љушић, КС, 143: ту он говори да се Устав неспорно оснивао на Хатишерифу и Берату из 1830. године, а да су остале идеје у Уставу двојаког порекла: неке су прихваћене са стране, док су друге плод унутрашњих потреба. Но, при том истиче само значај идејног утицаја грофа Боа ле Конта на Давидовића, закључујући да највећи део одредаба има домаће порекло.

⁸² Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, I, Београд 1947, 73–74.

⁸³ Љ. Кандић, „Прилог проучавању уставног развоја Србије 1835–1842“, *Архив за правне и друштвене науке* 1–2/1970, 130.

⁸⁴ *Ibid.*, 77.

⁸⁵ На први поглед би могло деловати необично да је Давидовић уопште обраћао пажњу на далека португалска решења, али је занимљив аналитички податак изнет у једном тексту о писању *Новина србских*, М. Недељковић, „Новине србске“ Димитрија Давидовића о другим земљама и народима“, *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Београд 2009, 147. Према тој анализи, у рубрици „Иностране вести“ *Новина србских* највише пажње се поклањало Турској и Русији, а следеће две земље о којима се најинтензивније писало су биле Шпанија и Португалија! Давидовић је очигледно будно мотрио на дешавања у овим земљама и на њихове тадашње покушаје уређења државе на основама парламентарне монархије. О Давидовићевим конституционалистичким написима, вид. и М. Павловић, (2008), 38.

⁸⁶ Р. Радовић, „Либерално природно право у политичкој филозофији Јована Стејића и Димитрија Давидовића“, *Архив за правне и друштвене науке* 5–6/1940, 449–464. Вид. и исти, „Природно правна теорија монархског апсолутизма у политичкој филозофији војвођанских Срба, *Архив за правне и друштвене науке* 5/1939, 409–425; исти, „Демократско природно право у политичкој и правној филозофији Боже Грујовића“, *Архив за правне и друштвене науке* 1/1940, 40–48.

инспирација за Сретењски устав дошла из „слободоумних устава“ Швајцарске и Белгије.⁸⁷ Драгољуб Поповић нема дилема у погледу постојања уплива страних устава у Сретењском уставу и, попут Продановића, скреће нарочито пажњу на сличности и с уставима неких немачких држава,⁸⁸ као и Драган Стојановић.⁸⁹ Поповић детаљно анализира могуће утицаја других устава на поједина решења у Сретењском уставу – регулисање уставног положаја књаза,⁹⁰ законодавства⁹¹ и Државног совјета⁹². Ту је указао на бројне могуће узоре, који су, осим из француске и швајцарских кантона, долазили можда и из белгијске, холандске, португалске, шпанске, пољске, бразилске и немачке уставне традиције. Он закључује да се Давидовић није повео само за једним узором, него је покушао да их комбинује и прилагођава, па је тако „из неоригиналних делова склопљен донекле оригиналан мозаик“.

У сваком случају, долази време да се детаљније преиспита, у посебним радовима компаративно-правног приступа, у којој мери

⁸⁷ В. Стојанчевић, *Историја српског народа V–I*, Београд 1981, 130.

⁸⁸ Поред већ поменутих радова овог аутора, вид. нарочито Д. Поповић, „Димитрије Давидовић – од народне к појединачној слободи“, *Либерална мисао у Србији*, Београд 2001, 33, а више о немачким узорима Д. Поповић, „Упоредно-правни поглед на организацију власти по Сретењском уставу“, *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Земун 2009², 63. Такође вид. Д. Поповић, „Упоредни поглед на српске уставе“, *Анали Правног факултета у Београду* 4/1989, 382–383.

⁸⁹ Д. Стојановић, „Права грађана у уставима Србије“, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Београд 1990, 165.

⁹⁰ Одредбу чл. 16, која одређује књаза као „главу државе“, он сматра позајмицом из немачких устава, а чл. 6, према коме књаз дели извршну власт са Државним совјетом, пореди с органским статутима Пољске и румунских кнежевина, отварајући могућност да су то у основи руски утицаји. Одредбу из чл. 29 да књаз мора бити православне вероисповести, пореди са решењима о обавезној конфесионалној припадности монарха из норвешког, португалског, шведског, виртембершког и бразилског устава, вид. Д. Поповић, (2009²), 66.

⁹¹ Решење из чл. 50 и 51. Сретењског устава, по коме законодавна иницијатива припада сваком од законодавних чинилаца, Поповић види и у белгијском, баденском, бразилском, португалском уставу и у француским уставним повељама, а у чл. 14 види апсолутни вето монарха у законодавству и пореди га с решењима у холандском и португалском уставу, *ibid.* Ипак, Поповићево мишљење да чл. 14 садржи апсолутни вето није општеприхваћено, већ преовлађује став да је у питању суспензивни вето, с обзиром да књаз „има право не одобрити сваког закона и уредбе одма, како му их поднесе државни Совјет први и други пут. Но почем му поднесе и трећи пут с новим и исцрпљеним доказатељствима, која не иду на погубу народа или противу устава државнога, онда их Књаз одобрава“.

⁹² Карактеристичну забрану из Сретењског устава да отац, син и два брата могу истовремено бити чланови Државног совјета, доводи у везу са шведским, и норвешким уставом, као и уставима појединих швајцарских кантона, а надлежност Државног совјета као коначне судске инстанце у трећем степену, мада указује да је то ретка појава у упоредном праву, ипак налази у уставима Вестфалије и Варшавског војводства, *ibid.*, 67.

су везе Сретењског устава с другим уставима дубинске и уистину последица правних позајмица, а колико су посреди само формалне сличности или су, пак, сасвим другачији услови и разлози довели до појединих сродних решења. Тако се, на пример, увођење Народне скупштине у Сретењски устав често узима као доказ струјања идеје о народном представништву по француском узору (како међу савременицима који су нападали Устав, тако и у доцнијој литератури), а при том се пренебрегава чињеница да је већ Хагишериф из 1830. године који је издала Порта, свакако не по угледу на француске и природноправне идеје, предвидео да кнез врши власт у споразуму са скупштином, додуше традиционалном.⁹³

Нарочито је важно установити да ли је Сретењски устав стајао превасходно под француским утицајима и у коликој мери су они суштински. Исто тако, да ли је уопште у Сретењском уставу било швајцарских идеја и колико је валидна мантра о „француско-швајцарској конституцији“. Уосталом, Јовичић с правом истиче да Сретењски устав нема много веза са швајцарском федералном уставношћу,⁹⁴ али треба детаљније анализирати евентуалне сличности с уставима појединих швајцарских кантона, нарочито Цириха из 1831. године. Потребно је исцрпније осветлити значај белгијског Устава при настанку српског уставног првенца и, још више, бројних устава немачких држава тог времена. Јер, непрестано треба имати на уму да је од страних језика немачки био далеко најраспрострањенији међу малобројним образованим Србима који су се тада нашли у Србији, јер су то углавном били људи који су се школовали у Аустрији и Угарској, тако да има смисла темељније истраживати и евентуално проношења правних идеја с тог говорног подручја.⁹⁵

У тим трагањима опрез је увек неопходан, али се захтев за пажљивим разгртањем различитих слојева поготово заоштрава у време популарности Вотсонове теорије правних транспланата.⁹⁶ Том опрезу би се могла додати кратко формулисана опомена, да парафразирамо једну нашу лепу изреку, *није трансплант све што личи*. Јер,

⁹³ Мада, остаје отворено питање превођења, тј. да ли се ту говори о народној скупштини или једноставно о „скупу“, који би могао онда подразумевати и скуп старшина.

⁹⁴ М. Јовичић, *150 година*, 104.

⁹⁵ Један такав рад је настао управо у време када и овај текст, из пера докторанда на Правном факултету Универзитета у Београду Миљане Тодоровић, асистента Правног факултета из Ниша, вид. М. Тодоровић, „Инострани утицаји на главу, Обштенародна права Србина“ у Сретењском уставу“, *Пеичаник*, Историјски архив у Нишу, 8/2010 (у штампи).

⁹⁶ Поред његовог већ поменутог фундаменталног дела *Правни трансплант* – *приступ упоредном праву*, вид. и чланак А. Вотсон, „Право у књигама, закон и стварност: упоредноправни поглед“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2007.

и ако је било преузимања страних узора, они су снажно модификовани у складу с локалним условима и реалним политичким приликама. Тај трновити пут да се с великим стрпљењем, уз много аналитичности и опрезно сагледавају сличности, али и да се свака сличност разумева у свом контексту, свакако чека младе истраживаче. Срећом изгледа да има на помолу оних који желе да прихвате овај изазовни, недовршени задатак.

Како год било, не може се негирати чињеница да је Сретењски устав баштинио доста различитих поклона из других правних система. Он је, са стране гледано, заиста доживљен као веома модеран у упоредноправном окружењу, па је неким „Србија изгледала као нова Америка“.⁹⁷ Поред утиска који је стекла званична Русија и Porta да је у питању револуционарни правни текст донет по иностраним рецептима, две недеље по објављивању Устава, Јеврем Обреновић пише из Београда у Крагујевац брату Милошу о реакцији у Аустрији, али не званичној, већ оној неофицијелној, либералној: „Заиста казати могу, да се и наше комшије иностранци диве и чуде мудрим благорасположенијама Вашим, и не сравњују с уредбама Вашим ни оне државе, које се од толико година установљавају, (па) ни саму Америку! И Богу Милостивом благодарим кад нам се имају и чему дивити“.⁹⁸

6. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА – СТЕРЕОТИП О БЕЗНАЧАЈНОСТИ ПРАВА ЗА ФОРМИРАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ СВЕСТИ КОД СРБА

Последњи стереотип, који се не тиче само Сретењског устава, је везан за једно виђење споља. Прилично је распрострањено мишљење да се код балканских народа, па и код Срба „право није појављивало као битан фактор, нити значајан у националној свести“. О томе без ограда говори један од највећих компаративиста XX века, Рене Давид.⁹⁹ Ако би се то можда могло рећи за друге балканске народе, то у случају Србије није тачно. Додуше, за овај стереотип сами смо одговорни, јер недовољно чинимо у обавештавању светске јавности о сопственим правним донетима. Тако је и код нас самих

⁹⁷ М. Гавриловић, (1926), 195–196. Узгред, у време док је радио на Уставу, Д. Давидовић је објављивао у наставцима превод Устава САД у свом листу *Новине србске*, које је најпре основао и штампао у Бечу 1813. године, а касније (од 1834. године) почео да их редовно издаје у Крагујевцу као прве дневне новине које се штампају у Србији.

⁹⁸ М. Гавриловић, *ibid.*

⁹⁹ R. David, *Les grands systèmes de droit contemporains*, Paris 1978, 168. На ову околност је указао Д. Денковић, „Развој државне власти и управе у Србији и значај Сретењског устава од 1835. године“, *150 година*, 208.

остала недовољно истакнута једна важна чињеница, која није пука коинциденција, већ знаковити податак. Некако баш у исто време када се почело размишљати о првом Уставу, паралелно са борбом за што повољнију садржину Хатишерифа, Милош (или, још вероватније, Димитрије Давидовић, чије знање француског језика хвали Боа ле Конт) увиђа потребу за доношењем грађанског и кривичног законика. Као и у случају Устава, све се то дешава далеко раније него у било којој земљи у окружењу. Тако Милош већ 1829. године даје налог учитељу свога сина, кнежевића Милана, Грку Геогију Захаријадесу, да на српски језик преведе део Наполеоновог кодекса (а не аустријског!), као први корак у припремању кодификације грађанског права у Србији, коју је (као и кодификацију кривичног права) заговарао, а можда чак и иницирао, и Вук Караџић.¹⁰⁰

Паралелизам у припремању ових фундаменталних правних текстова – устава и кодификација, без којих нема уређене државе, додатно нас уверава да је важан Милошев мотив за доношење Сретењског устава могао бити не само лични интерес. Макар у подједнакој мери то је било сазрело уверење да је развијеност правних институција од суштинског значаја за националну самосвест и државну независност, за оно што би се данас назвало национални идентитет. Дакако, то вероватно није могао бити изворни Милошев увид, већ зрело сагледавање човека светског формата, Димитрија Давидовића – онога коме је Милош поверио своју кацеларију и све државне послове, али и оних других с којима је он комуницирао, који су чинили део једног младог, модерног либералног интелектуалног круга који је у Србији тек стасавао. Та спона, барем временски, а могуће је и персонално (у лику ерудите Димитрија Давидовића као *spiritus movens*-а), тесно повезује почетак припрема првог српског устава и прве српске кодификације. Но, истовремено, та веза можда може бити и један од путоказа при размишљању о дилеми да ли су се код састављања Сретењског устава користили инострани узор и у коликој мери су ти утицаји долазили из Француске, а колико из других европских правних породица.

Србија је тако 1835. године добила *први* прави Устав у овом делу света (јер су грчке уставне повеље из двадесетих година тог века ипак биле фрагментарне и краткотрајне, па не би заслуживале више од назива „уставни акти“, како се обично називају исто тако фрагментарни први српски уставни покушаји из 1808. и 1811. године). Устав је Србија добила, стицајем историјских околности, пре великих сила какве су биле Русија, Турска или Аустрија, у време када су га већ имале Шведска (1809) и Норвешка (1814), Шпанија (1812)

¹⁰⁰ С. Јовановић, „Јован Хацић“, *Из наше историје и књижевности*, Београд 1931, 36.

и Португалија (1826), Холандија (1815) и Белгија (1831), али и низ немачких државица као Баварска (1818), Баден (1818), Виртемберг (1819), Хесен-Дармштат (1820), Заксен-Алтенбург (1831), Брауншвајг (1832).¹⁰¹ И то не било какав, већ устав у коме су „установљена“ најлибералнија правна начела тога доба – једнакост пред законом, слобода и сигурност личности и имовине, *habeas corpus*, *nullum crimen sine lege* и *ne bis in idem*, укидање феудалних односа, увођење народне скупштине, судска независност, сталност чиновника. А такав Устав је почео да се рађа бар неколико година пре објављивања, паралелно са хаџишерифима. Јавио се пре свог времена, рано је запевао националну песму, и зато је био тако краткотрајан.

Србија је такође, додуше тек 1844. године, после доста перипетија и на крају по аустријском узору, из пера Јована Хацића (на том послу од 1837. године), добила и *први* модерни грађански законик у региону, а четврти по реду у Европи (после француског из 1804, аустријског из 1811. и холандског из 1838. године).¹⁰² Али, о томе свет не зна, а и код нас се о месту Српског грађанског законика у упоредном праву мало пише, поготово на светским језицима.¹⁰³ И због тога, између осталог, највећи светски ауторитети и даље робују нетачном стереотипу да се код Срба право није појављивало као битан фактор националне свести. А ствари стоје управо супротно. О томе сведочи чврста решеност Милоша и српских интелектуалаца да се правни систем уреди по узору на најбоља правна достигнућа тога времена, и то почев од устава и кодификација, што недвосмислено рефлектује јасну спознају о значају права за националну самосвест и самосталност. Због тога ни Сретењски устав не треба сагледавати као изоловани правни акт, већ као део једног снажног законодавног замаха који је започео тридесетих година XIX века, који је кулминирао доношењем првог самостално састављеног Устава 1835. године и прилично специфичног Српског грађанског законика из 1844. године, који није тек пуки превод аустријског модела, што је још један од стереотипа наше правне историје који треба преиспитати.

¹⁰¹ Ј. Продановић, *Историја политичких странака*, 75, налази донекле сличне „монархистичке“ одредбе у шведском, баварском, баденском, виртембершком, португалском и белгијском уставу.

¹⁰² У оваквом рангирању не рачунамо покушаје пресликавања Наполеоновог законика у Краљевини двеју Сицилија или скоро дословни превод тог законика у баденском Грађанском законнику из 1810. године, као ни Баварски, Пруски и друге законике појединих немачких државица из друге половине XVIII века, јер се они без сумње не могу сматрати модерним грађанским кодификацијама.

¹⁰³ Тек се недавно на Википедији појавио податак да је Србија „једна од првих држава“ која је у својој кодификацији „кроз правне транспланте следила“ Аустријски грађански законик, http://en.wikipedia.org/wiki/Civil_code, посећено априла 2010. године. *Google Scholar* и *Social Science Research Network (SSRN)* до данас не садрже ни један једини текст о Српском грађанском законнику.

Наравно, као и у поменутом примеру Српског грађанског законика, ниједан од наведених стереотипа о Сретењском уставу није настао сасвим без основа. Ипак, с њима се мора веома пажљиво поступати. Јер, колико су опасни национални, расни, социјални, верски и други стереотипи и етикете, толико су опасни и они историјски, јер редукују веома комплексну стварност на поједностављена виђења. Када се једном формира, стереотип лако постаје основа или барем оријентир за нова извођења, а као погрешна или непотпуна премиса води ка даљим нетачним закључцима о важним историјским чињеницама и збивањима. Ово је поготово важно када се примењује метод тзв. Ранкеовске модерне емпиричке историје, која у политици, политичарима и владарима види одлучујући фактор историјских промена,¹⁰⁴ а чије трагове носи највећи део истраживања везаних и за правну историју Србије у XIX веку. Због свега тога, циљ овог рада није да се неки важни елементи који леже у основи поменутих уврежених схватања сасвим негирају, него да им се убудуће приступа са више пажње и опреза, као и да се у истраживањима која следе она поново размотре и барем донекле релативизују. Овде је, поводом 175 година од настанка Сретењског устава, понуђен само могући путоказ.

Dr. Sima Avramović

Professor

University of Belgrade Faculty of Law

THE FIRST SERBIAN CONSTITUTION OF SRETENJE (CANDLEMASS)* – 175 YEARS AFTER

Summary

The author points to a few strongly rooted stereotypes regarding the first Serbian Constitution of Sretenje adopted in 1835. He calls for their re-evaluation and offers new arguments as a starting point to encourage further research.

There are scholars who raise the question whether the 1835 act was the first Serbian constitution. Some claim that there were previous

¹⁰⁴ Вид. више Р. Burke, *New Perspectives on Historical Writing*, University Park, Pa. 1998, 3.

* Religious Orthodox Christian festivity – Presentation of the infant Christ in the Temple, celebrated on February 2nd (old calendar), i.e. 15th (actual calendar). The Constitution was adopted the next day, February 3/16, 1835.

historical documents, which were of constitutional character, while others contest the constitutional nature of the 1835 act, due to the lack of formal sovereignty of Serbia in that time. In the author's view the Constitution of Sretenje had sufficient formal and substantial elements comparable to other contemporary European constitutions.

The author is of opinion that the Constitution was not imposed to then Serbian prince Milosh as an aftermath of the rebellion of the influential leader, Mileta, in 1835. Prince Milosh sincerely wanted to provide a constitution for the country, and had ordered its drafting five years before the rebellion took place. The author offers evidence that prince Milosh vigorously tried to save the Constitution after the strong negative reactions to its adoption, which came from Russia, Turkey and Austria. The three powers considered the Constitution to be revolutionary, modern and dangerous for their countries, which was particularly the case of its Chapter XI, providing on civil rights and liberties. The Serbian prince was therefore pressed to suspend the Constitution unwillingly only six weeks after its adoption. The author tries to prove that prince Milosh was in favour of adopting the Constitution not only for his own personal advantage. He perceived it as an important instrument of creating national identity and independence.

Two more stereotypes are re-examined. One concerns the scope of contribution of Dimitrije Davidović to the Constitutional drafting, for he is traditionally believed to be the author of the Constitutional text. The other is the cliché about the influences of the French constitutional documents upon the provisions of the first Serbian constitution.

In conclusion the author disagrees with the prejudice that law was irrelevant factor in the process of creation of the national conscience among Serbs. On the contrary, rather strong legislative efforts of the mid 30s of the 19th century have brought about not only the first Serbian Constitution, but also the emergence of the first code. It was the Serbian Civil Code, adopted in 1844, which was among the first in Europe. He concludes that all stereotypes existing in respect of the Constitution of Sretenje must be thoroughly researched, which is particularly the case of the one concerning sources of foreign influences upon the Constitution.

Key words: *Constitutionality in Serbia. – Influence of European XIX century constitutions. – Prince Milosh. – Dimitrije Davidovic. – Legal transplants.*